

אנשים שאינם במקומם: לכלוך בהודו ובישראל

אסא דורון

The Australian National University, המחלקה לאנתרופולוגיה,

ניר אביאלי

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

בעיני ישראלים רבים הודו היא מקום מושך ורוחה כאחת. צעירים ומבוגרים, תרמילאים ותיירים, סופרים, אינטלקטואלים, אנשי דת ואנשי עסקים — כולם נוהרים בהמוניהם מישראל אל תת-היבשת העצומה, ועבור מקצתם היא אף נעשית משאת נפש, יעד לביקורים חוזרים ונשנים ולעתים אפילו מרכז חיים אלטרנטיבי או עיקרי. ואולם לנוכח הלכלוך בהודו מתעוררים אצל רבים מהמבקרים הישראלים רגשות אמביוולנטיים. הם מתקשים ליישב את האובססיה ההודית לרחצה ולטקסי טהרה עם הזבל הנערם בכל מקום, ואינם מבינים כיצד מתקיימות שכונות העוני המזוהמות, על מיליוני שוכניהן העניים, לצד מגדלי הדירות האולטרה-מודרניים שמהם משקיפים שועי ארץ על בני עמם העניים. ארץ של ניגודים? בהחלט. האם אפשר, על כל פנים, להתעלות אל מעבר לקלישאה זו ולגבש תובנות כלשהן על הודו המודרנית מתוך הדיון בכללך ההודי? האם אפשר להתבונן גם בישראל מבעד לאותה פריזמה? במסה זו נציע לקוראים הישראלים לחשוב מחדש על מה שנראה להם "לכלוך בהודו" ונצביע על התובנות שאפשר לשאוב מחשיבה מחודשת זו בכל הנוגע לתפיסה של הלכלוך בישראל. בבסיס הדיון עומדת ההנחה שניתן ללמוד רבות על החברה מתוך מה שהיא פולטת ומן האופנים שבהם היא מתמודדת עם האשפה שהיא מייצרת, בין שמדובר בזבל (waste) ובין שמדובר בפסולת אנושית. הדיון שאנו מציעים מבוסס על עבודתה המצוטטת רבות של האנתרופולוגית הבריטית מרי דגלס. בספרה טוהר וסכנה (2004 [1966], 61) טוענת דגלס שלכלוך "הוא חומר שאינו במקומו", תובנה המבוססת על ההנחה הסטרוקטורליסטית האוניברסלית שלפיה אנו תופסים

את העולם באמצעות קטגוריות תרבותיות, וכל מה שמפר את הסדר או מסכן את קטגוריות המיון נחשב לא רצוי, מאיים, מזוהם ומלוכלך. לדבריה של דגלס, "היכן שיש לכלוך, יש שיטה" (שם), ולכלוך אינו אלא תוצר לוואי של סידור ומיון.

במסה זו נציג שתי טענות עיקריות: ראשית נרחיב את טיעוניה של דגלס ונטען שהלכלוך בהודו אינו בהכרח תוצר של הפרת הסדר בעולם החומר — במקרים רבים הלכלוך אינו אלא ביטוי של מה שאנו מכנים "אנשים שאינם במקומם"; שנית נטען שגם הלכלוך בישראל הוא לא פעם תוצר או ביטוי של "אנשים שאינם במקומם" ולכן הוא דומה מבחינות מסוימות לכללוך בהודו. ראוי להדגיש שפרספקטיבה השוואתית זו מתאפשרת רק כשחורגים מתפיסה תרבותית סטטית ונותנים את הדעת לתהליכים חברתיים והיסטוריים השופכים אור על הפוליטיקה המוצפנת והטעונה של הזהויות. לפוליטיקה זו ביטויים שונים בשתי המדינות.

את המסה כתבנו במשותף שני אנתרופולוגים. אסא דורון, אשר מלמד באוניברסיטה הלאומית האוסטרלית שבקנברה, עורך מחקר אתנוגרפי מתמשך בעיר ואראנסי שבהודו. בעבר עסק בטכנולוגיה מתקדמת בהודו (טלפונים ניידים), והיום הוא מתמקד בטיפול בפסולת — הן בפסולת טכנולוגית ומודרנית והן בכלללך "קלאסי" (בתי שימוש ופסולת ביתית). ניר אביאלי, אשר מלמד באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עורך מחקר אתנוגרפי מתמשך של הזירה הקולנירית בעיר הוי־אן שבוייטנאם. בשנים האחרונות הוא חוקר (ומלמד) גם את החיים בנגב, ובוחר אי־שוויון חברתי ודפוסי שינוי תרבותיים וסביבתיים. המסה מציעה אפוא השוואה לא מקובלת בין תפיסת הלכלוך בהודו לתפיסת הלכלוך בישראל ומתבססת הן על תיאוריה אנתרופולוגית והן על חומר אתנוגרפי שאספו המחקרים. ברור לנו שמרחק רב מפריד בין ואראנסי לנגב ובין משפחות הכובסים בהודו לבני המושבים בישראל. עם זאת, ברצוננו להצביע על קווי דמיון מסוימים בין התופעות ובעיקר על האופן שבו אוכלוסיות מסוימות נדחקות אל הפריפריה ומודרות לשוליים החברתיים על ידי מכבש המודרניזציה, ונאלצות להתמודד ולהתעמת עם השינויים אשר חלים בעקבות מדיניות חדשה או סביבה משתנה.

א

כשנבחר במאי 2014 ראש ממשלת הודו, נרנדרה מודי, שם לו למטרה לנקות את הודו מהלכלוך המצוי בכל מקום, ובכלל זה מהפרשות של בני אדם ובעלי חיים. מודי הכריז שעד שנת 2019 יותקנו בתי שימוש לכל התושבים ותמוגר התופעה של עשיית הצרכים בחוץ — מטרה שאפתנית, אם לא בלתי הגיונית בעליל, שהרי ליותר מחמישים אחוזים מן האוכלוסייה של המדינה הענקית הזאת אין היום בתי שימוש (Doron and Jeffrey 2014).

באופן סמלי בחר מודי להתחיל את הקמפיין שלו לניקוי הודו בעיר הקדושה ואראנסי שעל שפת נהר הגנגס הקדוש. כשביקרתי (אסא דורון; א"ד ונ"א) לאחרונה בעיר והתארחתי אצל בני משפחת כובסים ממכריי, הסבירה לי אחת מבנות המשפחה שלקראת ביקורו המתקשר של ראש הממשלה בעיר בנובמבר 2014 נוקו הרחובות מכל רבב וכל הפרות המשוטטות

נאספו. במסגרת מבצע ניקיון גורף זה הגיעו השלטונות לביתם, שלצד הכביש המוביל לנהר, ודרשו מהם להסיר את הסככה שבחזית הבית, המשמשת לגיהוץ ולאפסון בגדים. מאחר שלא היו בידם 5,000 רופי דמי שוחד כדי לבטל את רוע הגזרה, הגיעו בולדוזרים, הרסו את הסככה וזעזעו את המבנה הרעוע. מאז דולפת התקרה של החדרון הקטן המאכלס את כל בני המשפחה. במהלך השיחה הצביעה האישה על ביתו של אדון טיוורי, ברהמין שמתגורר מעבר לכביש. השלטונות לא נגעו בסככה שבחזית ביתו ואף לא בסככות בתיהם של בעלי הון אחרים, אף שבתי העסק שלהם פלשו בבירור לכביש. "מודי", הוסיפה האם על דברי הבת, "מעוניין לנקות את הודו מלכלוך ומעוני עלי ידי בעיטה בעניים. בשמו הרשויות מבקשות לנקות ולרוקן את הודו מהעניים".

דומה שהנחישות של מודי לנקות את הודו אינה מתקבלת על הדעת כל עוד אין הרשויות מצליחות לדאוג לתשתיות ולשירותים בסיסיים כגון איסוף אשפה, ביוב או אפילו שירותים ציבוריים סבירים. עד שיצליחו, יוסיפו בני משפחת הכובסים, כמו רבים אחרים בהודו, להשתמש במרחב הציבורי (גם) כמחאיה. עם זאת, רבים סבורים שיש צורך לחולל שינוי גם ברמת התודעה — על תושבי הודו להפנים את הצורך לשמור על המרחב הציבורי כנהוג בחברה מודרנית מהוגנת ומתורבתת (civilized). בסעיף זה נעמוד על המתח שבין התפיסות והפרקטיקות התרבותיות המקובלות כיום בהודו לבין התפיסות והפרקטיקות שמקדם השיח הניאו-ליברלי המתמקד בפיתוח, קדמה והתקדמות.

בספרו הידוע **אזור של חשכה** (Naipaul 1964) מתאר הסופר ו"ס נייפול את מסעו בהודו של שנות השישים. נייפול מזועזע ומשתאה למראה האנשים המטילים את צואתם בכל מקום: "הם עושים את צורכיהם בעיקר לצד מסילת הברזל. אבל הם עושים את צורכיהם גם בחופים; הם עושים את צורכיהם בגבעות; הם עושים את צורכיהם על גדות הנהר; הם עושים את צורכיהם ברחובות; לעולם אין הם מחפשים מחסה" (שם, 70).

בעיני דגלס (2004 [1966]), עשיית צרכים בכל מקום אמנם עלולה לעורר תדהמה, אבל הסבר תרבותי יכול בוודאי להבהיר את הסיבות מאחורי תופעה כה בלתי סבירה. בקור רוח טיפוסי מבקשת האנתרופולוגית להשיב כביכול לאמירות ההיסטריות משהו של נייפול ודומיו בטענה שאת התופעה של עשיית צרכים במרחבים ציבוריים ראוי לפרש לאור חוקי הטומאה והטהרה בדת ההינדית ובמערכת הקסטות. חוקים אלו אוסרים על בני הקסטות הגבוהות לגעת בחומרים או באנשים שעשויים לחלל את טוהר גופם, שהוא חלק אינטגרלי מהגוף החברתי-פוליטי שיסודו בהיררכיית המעמדות. כשמספר רב של אנשים מלכלכים, מזהמים ופולטים את הפסולת הגופנית שלהם בציבור, הם עושים זאת מתוך אמונה שהאחרים על ניקיון מרחבים אלו הם בני המעמד שכוונה בעבר קסטת הטמאים (והיום הם מכונים דליתים; Dalits). בני מעמד זה מחויבים לסלק חומרים מזהמים מתוקף מעמדם הנחות, שנגזר מן הדהרמה שלהם (גורלם או הפרה-דסטיניציה שלהם). לכן, קובעת דגלס, עשיית צרכים במרחב הציבורי אינה מערערת את הטוהר של בני המעמדות הגבוהים (שם, 143–147). לאמיתו של דבר, בדרך זו משמרים בני הקסטות הגבוהות את הסדר הקיים ומאשררים את מקומם המיוחס בסדר זה.

דיפּש צ'קרבּרטי מרחיב וטוען שאם אנחנו מעוניינים להבין מדוע בהודו יש לכלוך "בכל מקום", יש להתבונן בדפוסים תרבותיים שמקדשים את המרחב הפנימי לעומת ה"חוץ". לדבריו, ההודים רואים ב"חוץ" מרחב אמביוולנטי ומסוכן, שכן אי־אפשר לביית אותו באמצעים תרבותיים, שלא כמו פנים הבית והמרחבים הקהילתיים, שבהם מתקיימים טקסים מטהרים. טקסים אלו, כמו פרקטיקות יומיומיות שקשורות לכלכלת נתינה מפותחת, מסרטטים את המרחב באופן המייצג הבחנה חדה בין "פנים" ל"חוץ". הסכנה שב"חוץ" נובעת בין היתר מערבוב הקטגוריות החברתיות בעולם התופעות, וכמובן מריבוי הקסטות, שהרי בחוץ לא תמיד אפשר להבחין ביניהן ולשמור על גבולות נאותים ועל הפרדה פיזית (Chakrabarty 2002).

לא פלא אפוא שבעיני הבריטים בתקופה הקולוניאלית היה החוץ מרחב מאיים. החוץ בהודו לא עלה בקנה אחד עם התפיסה הליברלית המערבית, המבחינה בכירור בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי. הרחוב ההודי נראה להם כאנדרלמוסיה טוטלית — אי־סדר משווע ולכלוך בכל מקום. הם השתאו למראה אנשים ברחובות ובבזארים (שווקים) אשר עשו במרחב הציבורי כבתוך שלהם — החל מרחצה והחלפת בגדים, לינה ועשיית צרכים, וכלה בטקסים דתיים (Edensor 1998).

פלישתם המזוהה של הגוף והפרשותיו אל תחומי המרחב הציבורי נתנה משנה תוקף לשיח האוריינטליסטי שרווח בקרב הבריטים, והם תהו מדוע אין המקומיים מבחינים בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי, כנהוג בחברה מהוגנת. המבט האוריינטליסטי אף תורגם למעשים: הבריטים ניסו לכפות על המרחב הציבורי תפיסה אדריכלית ואסתטית שתמגר את השימוש המופקר בו. דוגמה לכך היא האזורים המטופחים, המרווחים והנקיים שבנו השליטים הבריטים לעצמם ולציבור המצומצם של בני האליטות ההודיות — אזורים שהכניסה עליהם נאסרה על שאר נתיני הקולוניה. עם זאת, כפי שטען צ'קרבטי (Chakrabarty 2002, 77), האמונה בחלוקה בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי לא הייתה נחלתם של האוריינטליסטים בלבד, אלא רווחה גם בקרב האליטות המקומיות ובקרב בני הפזורה ההודית, שביטאו סלידה חריפה מהזלזול המופגן בסדר ובניקיון במרחב הציבורי בהודו. גם מהטמה גנדהי הביע לא פעם סלידה מהיעדרן של תודעה ואחריות אזרחיות בקרב התושבים ההודים.

בעשורים האחרונים חל בהודו שינוי של ממש, בעיקר עקב המעבר המהיר מחברה חקלאית ברובה לחברה עירונית. שינויים אלו מלווים בתמורות אידיאולוגיות וחברתיות: מעמד הביניים הגדל נסוג מהאחריות המוסרית והחברתית לאוכלוסיות החלשות ומאמץ סדר עדיפויות שמדגיש את הרווח האישי והמרדף אחר הקדמה והחומר (Varma 1999). מעמד זה רואה בעלייתו של הודו למעמד של מעצמה גלובלית מרוץ המחייב שינויים, וניכר שהממסד ובני מעמד הביניים המתרחב מאמצים את התפיסה הבריטית־קולוניאלית — או ליתר דיוק הניאו־קולוניאלית — ומבקשים לנקות את הרחוב ההודי מיסודותיו הפראיים.

מאז פתיחתו של המשק ההודי לכלכלת העולם בשנות התשעים של המאה העשרים חל גידול הולך וגובר בכללן ובזוהמה בערים. ראשית, עיור מואץ כלל הגירה גדולה של אוכלוסייה

כפרית לערים. רוב המהגרים משתייכים למגזר התעסוקה הלא פורמלי, מתגוררים במבנים ארעיים בשכונות עוני ועל פי רוב מתקיימים מעבודות זמניות. כיוון שהרשויות אינן מסוגלות לספק לתושבים תשתיות תברואה בסיסיות לווה הצמיחה המואצת בתכנון ספורדי.

יתר על כן, הצמיחה הכלכלית והעיוור המואץ הובילו לשגשוג ולעלייה בצריכה וגרמו אפוא למהפכה הן בכמות הזבל והן בטיבו. עוד ועוד אנשים משתמשים בפלסטיק, באריזות חד-פעמיות ובחומרים לא מתכלים. לא רק מעמד הביניים מאמץ דפוסים תרבותיים צרכניים מערביים ואת האתוס של "חברת השתמש וזרוק" (throwaway society); גם המהגרים העניים, משוללי האדמה, נאלצים להסתמך על מוצרים חד-פעמיים כגון כלים חד-פעמיים ואריזות פלסטיק של מוצרים בסיסיים, שכן הללו נמכרים בזול ובכמויות עצומות בהשפעת הכלכלה של מוצרי צריכה מתכלים שכבשה את הודו (Fast Moving Consumer Goods). התוצאה היא גידול חסר תקדים בכמות הפסולת הלא מתכלה בהודו, החל בפסולת בניין וכלה בשפכים מזוהמים — מפגעים שהרשויות אינן מצליחות להתמודד אתם.

כאמור, מעמד הביניים, אשר צמח במידה ניכרת, מייצר כמויות אדירות של פסולת. אלא שבהיעדר תשתיות תברואה הולמות נסמך מעמד הביניים על חברות פרטיות שדואגות לאיסוף הזבל ולמערכות ביוב ומים בתחומי השכונות המוגנות (gated communities), שאליהן נסוגים בני המעמדות האמידים כדי לגונן על אורח חייהם. תהליכים אלו מעידים על כישלון השלטונות ועל חוסר האמון בהם. אין פלא אפוא שהעניים מוסיפים להתנהל חשופים ומושפלים במרחב הציבורי. עצם קיומם של העניים במרחב הציבורי, והאופן שבו הם מתנהלים בו ו"מלכלכים" אותו, צורמים לבני המעמד הבורגני, שכן הם שואפים ליצור אזורים ציבוריים נקיים, מסודרים וצפויים.

לכן נעשים מאמצים להמיר את השווקים הבלתי צפויים והכאוטיים במרחבים נקיים, מסודרים ומבויתים. מרחבים אלו נחשבים ראויים יותר בעיני בני מעמד הביניים, המבקשים לעסוק בפרקטיקה המרכזית המגדירה אותם — צריכה — ביעילות ובביטחון במרחבים ידידותיים לצרכן כגון קניונים ופארקים. בערים הגדולות ניכר שינוי דרמטי: ה"חוף" מוגדר מחדש כ"שטח ציבורי" אקסקלוסיבי ומשקף את התפיסה הדומיננטית של בעלי הכוח בחברה ההודית ובפוליטיקה שלה ואת מערכת הערכים הנגזרת ממנה. מערכת זו סובלנית פחות מבעבר כלפי מי שאינם נמנים עם המעמד הבינוני החדש ואינם שותפים לערכים החדשים. וכשהדברים אמורים בהודו, מדובר במאות מיליוני עניים החיים בשכונות עוני בשולי העיר. עניי הערים נדחקים מן המרכזים המסורתיים (הבזארים), אך לרוב אינם מבלים באזורי הצריכה החדשים אלא נדחקים אל השוליים החברתיים והפיזיים של העיר. הלכלוך אינו מטופל אלא "מטואטא אל מתחת לשטיח", הרחק משדה הראייה של בני המעמדות הגבוהים.

סמיכותם הפיזית של בני המעמדות הנמוכים מציבה מראה קשה מול בני מעמד הביניים, אשר מבקשים לראות את הערים ההודיות מתארגנות מחדש בדמותן של ערים מובילות אחרות בעולם, שבהן המרחב הציבורי חף מעוני, מלכלוך ומבני אדם המטילים את צואתם בפומבי (כך על כל פנים הוא מדומיין). כך מתעצבים מחדש השיח והפרקטיקה של ההיררכיה החברתית: כעת לא מדובר עוד בהיררכיה של הקסטות (אף שיש כמובן חפיפה בין קסטה למעמד

סוציו-אקונומי), אלא בהבחנה בין מי שמוגדרים "נורמליים" למי שהתנהגותם "פתולוגית". במילים אחרות, העניים נדחקים אל מחוץ למרחב הציבורי החדש לא רק בשל מעמדם הנחות במערך הקסטות, אלא משום שאין הם יכולים למלא את "הרצון הקולקטיבי". הם אזרחים מסוג ב ובגלל עוניים אין הם יכולים לצרוך לפי צו השעה ולהשתתף בחגיגה הקפיטליסטית וטקסיה: תענוגות הפרט והיגיינה אישית (Chakrabarty 2002, 77).

בעוד האוכלוסייה האמידה מצליחה לגנון על עצמה באמצעות שכונות מוגנות ושירותים מופרטים, הקבוצות המוכפפות מוסיפות לחיות עם הזבל ובתוכו עד שהגבולות בין האדם לחומר מיטשטשים והעניים עצמם הופכים לפסולת אנושית שממלאת את המרחבים הציבוריים ומהווה חלק בלתי נפרד מהזיהום הסביבתי. כך נוצרים אזורים "פתולוגיים" כגון פסי הרכבת הגדושים בהפרשות אנושיות ובמכלי אוכל חד-פעמיים או הרחובות והשווקים המזוהמים. מרחבים אלו מטרידים במיוחד את תושבי האזורים הסמוכים, בני מעמד הביניים. הכוחות החברתיים הדומיננטיים בהודו העכשווית סבורים שיש לחטא מרחבים פגועים אלו כדי לרפא את תחלואיהם התברואתיים והחברתיים. הרצון הזה לטהר את המרחב הציבורי מתופעות "ברבריות" ו"פתולוגיות" אכן מזכיר את התקופה הקולוניאלית, שבה ניסו השלטונות למשטר את ההתנהגות ה"אינפנטילית" של הילידים. אלא שכיום, לדברי אמיטה באויסקר (Baviskar 2011), אנחנו עדים לתופעה חדשה שהיא מכנה "איכות סביבה בורגנית" (Bourgeois environmentalism). מדובר בפרויקטים שיוזמים בני מעמד הביניים ומשקפים את מרדפם אחרי סדר, היגיינה, פנאי, בטיחות ושימור אקולוגי בעיר. בשל פרויקטים אלו, שנעשים בחסות המדינה ומעוגנים בחוק, וכותרתם (בלשון מכובסת כמובן) היא "ייפוי" או "דילוקיישן", נאלצים בני קהילות מוכפפות רבות כגון מהגרים, נהגי ריקשות ואחרים לנטוש את מקומם המוגבל ממילא בעיר ההודית המודרנית.

חיי משפחת הכובסים בעיר ואראנסי מדגימים היטב את מכלול התהליכים הללו. המשפחה משתייכת לקהילה הנמנית עם בני מעמד הטמאים ואמונה על ניקיון הבגדים הנגועים בפליטות הגוף. רבים מבניה מתגוררים בקרבת הנהר, שבו הם מכבסים מלבושים ושאר מוצרי בד. בעקבות הקמפיין המתקשר של ראש ממשלת הודו למען ניקיונה של הודו, ובכלל זה של נהר הגנגס הקדוש, הייתה הקהילה המוכפפת הזאת נתונה ללחץ גובר לעזוב את סביבת הנהר שבמרכז העיר. על פי הגיון המודרניזציה, אוכלוסייה זו "אינה במקומה" ופסולה מלבוא בשערי העיר. לא רק שמשלח היד שלהם נתפס טמא והכול סבורים שהוא מזהם את הנהר (אף שזיהום זה הוא מזערי בהשוואה לזיהום שיוצרים הביוב העירוני והשפכים התעשייתיים המזרמים אל מי הגנגס) — עצם נוכחותם נתפסת כזיהום בשטח הציבורי המודרני שהודו מבקשת ליצור בהתאם לתפיסות של פיתוח וקדמה.

בסעיף הבא נפנה לדון בכלליות בפרפריה של ישראל. ואם הדיון בהודו עסק בהפרשות גופניות ובכלים חד-פעמיים שהאיכרים מהגרים לעיר פולטים או משליכים במרחב הציבורי — הסעיף הבא יעסוק בעצים במרחב החקלאי-כפרי בישראל. ואולם בטרם נעשה כן חשוב לנו לשוב ולהדגיש שאין בכוונתנו לערוך השוואה ישירה ופשטנית בין הודו לישראל או בין תפיסות הטומאה והטהרה והסדר החברתי והכלכלי בשתי המדינות. אנחנו מבקשים רק

להצביע על כמה מאפיינים חברתיים ותרבותיים שיש ביניהם דמיון מסוים, ובעיקר להדגיש את התהליכים החברתיים והתרבותיים המייצרים קטגוריות של לכלוך.

ב

בישיבת "ועדת הגינון" באחד ממושביו הדרום הציג תושב שעבר לא מכבר לגור בִּהרחה ועוסק בתכנון נוף את תוכניתו לשיקום הגינון במושב. בין השאר הציע לטעת לאורך המדרכות עצי צל גדולים כגון מכנף נאה, אלביציה וסיגלון (ג'קרנדה), כדי שתנועת הולכי הרגל במושב שטוף השמש תהיה נעימה יותר. ותיקי המושב, מהגרים ובני מהגרים מצפון אפריקה ומכורדיסטן, הביעו התנגדות נחרצת לנטיעת העצים המסוימים האלו. הם הסבירו שאלו "עצים מלכלכים" – בסתיו הם משירים את עלוותם ובאביב פרחיהם נושרים ומחייבים ניקוי מתמיד. במהלך הערב התנהל דיון סוער: האם עץ מלכלך כשהוא משיר את עליו? האם עלים נושרים הם בבחינת לכלוך? מקצת חברי הוועדה ראו בעצים אלו רכיבים טבעיים ואינהרנטיים שאינם יכולים ללכלך מעצם טבעם, ואחרים ראו בהם אלמנטים חיצוניים ומושתלים, פריטים שאינם במקומם ולכן מלכלכים מטבעם.

הדיון בשאלת עלוות העצים המלכלכת התנהל במסגרת שתכליתה להסדיר את ניהול המרחב הציבורי בפריפריה הישראלית. מרחב זה מוכר לכל מי שמסתובב בשטח: לרוב הוא מלוכלך ומוזנח, מרובב בשקיות ניילון, בקבוקי שתייה ריקים, שאריות של צינורות השקיה, גרוטאות מתכת ופסולת בניין. ואכן, לאחר הישיבה ציינו כמה מן התושבים החדשים שהם מתקשים להבין כיצד אנשים שנוהגים להשליך פסולת בכל מקום במרחב הציבורי טוענים שעלים הם לכלוך. לדבריהם, עלי שלכת הם חלק ממחזור טבעי ולכן נמצאים תמיד במקומם – הן על העץ והן כשהם נושרים אל הקרקע (מקום שבו הם הופכים בתוך זמן קצר, בתהליך טבעי, לקומפוסט). שלא כמו עלים, פסולת מודרנית אינה מתכלה ולכן היא תמיד שלא במקומה.

הדיון בכללן בפריפריה הגיאוגרפית, הכלכלית והחברתית בישראל – ערי פיתוח, מושבים, ערים ויישובים פלסטיניים, ערים מעורבות, שכונות עוני בפאתי הערים הגדולות, יישובים ושכונות חרדיים – מחייב התייחסות גם למיתוס הרווח בחברה בישראל בנוגע לבית המזרחי המבהיק והמחוטא ולאישה המזרחית חולת הניקיון, הנכונה תמיד "להעביר סמרטוט" על הרצפות המבריקות. בין שמדובר בעובדה חברתית טוטלית ובין שמדובר בסטריאוטיפ או במיתוס,¹ הרי בדומה למצב בהודו, גם בפריפריה הישראלית שאני (ניר אביאלי; א"ד ונ"א)

1 שאלנו כמה מחוקרי החברה הישראלית והם טענו נחרצות שמדובר בסטריאוטיפ, שכן יש לא מעט "חולות ניקיון" אשכנזיות, הן בפריפריה והן במרכז, ויש גם בתים "מזרחיים" רבים שאינם מבהיקים מניקיון. ואולם כולם הסכימו שמדובר גם בעובדה חברתית טוטלית (שהרי "כולם יודעים") וגם בתופעה אמפירית (שהרי הם לא רק שמעו על התופעה, אלא גם חוו אותה בעצמם). עוד ציינו שמדובר במידה מסוימת גם במיתוס מעצים, המעיד על יכולתה יוצאת הדופן של "האישה המזרחית". ואולם הם הפנו את תשומת לבנו גם לשיח האשכנזי בדבר אי-הניקיון של נשים "מזרחיות" בשנים שלפני קום המדינה.

חי בה וחוקר אותה יש הבחנה חדה בין "פנים" ל"חוץ". המרחב הביתי הפנימי הוא אובייקט לניקוי ולחיטוי אינטנסיביים, ואילו האזורים שמחוץ לבית נתפסים באופן שונה.

החצר האחורית, שפונה לשטחים החקלאיים ויועדה במקור להיות חצר חקלאית ובה מחסנים, סככות מיון, לולים ורפתות, הלכה ונעשתה במושבי הפריפריה לחצר גרוטאות. בחצר זו מגובבות עשרות שנות פסולת חקלאית: שלדות של טרקטורים, פיסות צינורות מתכת ופלסטיק, ממטרות שבורות, כלי עבודה שהתבלו, אפילו ארגזים של בגדים ישנים או אופניים שיצאו מכלל שימוש, שכן כידוע "מושבניקים לא זורקים כלום". בתי המושב, לעומת זה, פונים אל הכביש ואל המרחב הציבורי-חברתי. אמנם יש לא מעט משקים שבהם החצר הקדמית היא חצר מטופחת, אבל במושבים רבים בפריפריה, בעיקר בבתי משפחות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, החצר הקדמית "עקרה": אין בה כמעט צמחייה (למעט לימון אחד, שמושקה במי כיור המטבח), והיא מרוססת היטב בקוטלי עשבים. למעשה, במושבים לא מעטים גנן המושב מרסס את החצרות הקדמיות כשירות לציבור.

המרחב הציבורי במושב (או המרחב "המשותף", שכן הוא בבעלות משותפת של חברי האגודה) זוכה ליחס אחר: יש בו ערמות של פסולת בניין, פסולת חקלאית ופסולת ביתית, מבני הציבור מכוסים בגרפיטי וניכרת הזנחה של מתקנים ציבוריים כגון מגרשי ספורט וגני שעשועים. שטחים בשולי המושב, כגון "הוואדי" או "החורשה", משמשים לא פעם כמזבלות. אחד המתחים העיקריים בין ה"חדשים" (תושבי ההרחבות שנבנו במושבים רבים בעשור האחרון) לבין ה"ותיקים" נוגע לטיפול במרחבים הציבוריים, לתחזוקתם ולניקיונם. תושבי ההרחבות, שרובם ממעמד סוציו-אקונומי גבוה יותר מזה של חברי המושב הוותיקים, מלאים בביקורת על ההזנחה ועל השלכת הפסולת, ואילו הוותיקים זועמים על יחס המתנשא של מי שבאו זה מקרוב ואינם מכינים כיצד מתנהלים החיים במושב.

לא רק במושבים רואים במרחב הציבורי אתר לגיטימי להשלכת פסולת. גם בערי פיתוח, בערים ויישובים פלסטיניים, בשכונות עוני בפאתי הערים הגדולות וביישובים ושכונות חרדיים נוטה המרחב הציבורי להיות מוזנח ומלוכלך. הדבר בולט במיוחד בשכונות החרדיות בירושלים, ובעיקר בשבתות ובחגים. לקראת השבת או החג מנקים את הבתים (המרחב הפנימי) ניקיון יסודי ומרבים בבישול. האשפה הרבה שנוצרת בתוך כך גודשת את מתקני איסוף האשפה וגולשת מהם אל הרחוב. לא אחת מציתים התושבים מכולות אשפה כדי לצמצם את כמות הפסולת. לעתים קרובות "ניחוחות" ערב שבת באזור דרך בר-אילן בירושלים אינם אלא ריחות של אשפה חרוכה וניילון נשרף. לקראת חג הפסח נוסף על אלה גם ריח העשן העולה ממדורות ביעור החמץ. מדי שבת וחג מוצפים גני השעשועים המעטים והקטנים בשכונות החרדיות במאות ילדים מצוידים בשקיות מלאות בממתקים, ולקראת הערב מכוסים גני השעשועים בשכבה עבה של שקיות ניילון ועטיפות ממתקים.

הסופר א"ש הירשברג, למשל, כתב בשנת 1908 בכתב העת השילוח: "הניקיון, שהספרדיות מצטיינות בו, אינו אלא ניקיון חיצוני ואינן מקפידות על זוהמה במקום נסתר מעין אדם" (מצוטט בבלוג הצטטת, <http://tinyurl.com/qd6q8ql>).

העובדה שמדובר בירושלים, "בירת הנצח של מדינת ישראל", ובשכונות חרדיות, מעוררת תמיהה — שהרי לא מדובר כאן בוועד חקלאי של יישוב קטן, ביישוב בדואי בלתי מוכר שאינו מקבל מהרשויות שירותים כלשהם או בעירייה חסרת אמצעים בפריפריה. מדובר בבירת ישראל, עיר שאת תקציבי הענק שלה מנהל איש הייטק שבחירתו החוזרת לראשות העירייה נשענה על קולות החרדים. ולמרות כל אלה — השכונות רחביה ובית הכרם נקיות אך אזור בר-אילן מלוכלך מאוד. האם שכונות אלו נקיות משום שיושביהן מודעים ומתורבתים (civilized) יותר, ואילו תושבי השכונות החרדיות אינם מוטרדים מענייני לכלוך? האם זו הזנחה מכוונת של העירייה? או שמא מדובר בעצם בעניין טכני (למשל, ריבוי הילדים במשפחות חרדיות או מספרן המועט של משאיות הזבל שמפעילה עיריית ירושלים)?

ההסבר המלא מורכב מן הסתם מכל הגורמים האלה ומאחרים, אבל חשוב לציין שהרכיב התרבותי טבוע בכל אחד מהם. במהלך ביקור באחד ממושבי הפריפריה אמר לי חבר קיבוץ מהאזור: "אולי כדאי להגיד לחבר'ה כאן להתחיל לנקות". שורשיה של הערה זו בתפיסה הקולוניאלית והמתרבתת שאימצו המהגרים היהודים ממזרח אירופה ביחסם למהגרים יהודים מארצות מוסלמיות. ואולם כאשר שאלתי אישה צעירה אשר נסעה אתי בטרמפ על החצר המרוססת והעקרה של סבתה במושב במערב הנגב ועל היחס בין פנים לחוץ במושב, היא הסבירה: "לסבתא שלי היה טוב במרוקו והיא לא רצתה לבוא לכאן. היא נעקרה בכוח, יושבה כאן [בנגב המערבי] כנגד רצונה, אולצה להפוך לחקלאית בסגנון סוציאליסטי. אפילו יום אחד בחייה היא לא הרגישה כאן בבית...". מדבריה עולה גישה שונה לחלוטין למהותו של הלכלוך: לא עוד "דבר שאינו במקומו", כמו בשיח האשכנזי המתרבת, אלא "אנשים שאינם במקומם" — מי שנפלטו אל הפריפריה כסוג של פסולת אנושית. מדבריה עולה גם קריאה שונה מאוד של המרחב הציבורי: לא עוד מרחב "קדוש" במובן שהציע אמיל דורקהיים, כזה שקדושתו נגזרת מעצם היותו משותף לקולקטיב, אלא מרחב דחוי ובזוי אשר מטמא את מי ששוהה בו ולכן המרחבים הפרטיים, הסמוכים אליו, מחוטאים באובססביביות. תפיסתו של המרחב הציבורי בפריפריה הישראלית דומה במובן זה לתפיסתו בהודו.

מאמרו של מיכאל פייגה "מדבר, שממה ופח זבל" (Feige 2009) מחדד את תפיסתה של הפריפריה הישראלית כאתר לפינוי פסולת. פייגה מציין שחלק ניכר מן המטמנות, ממתקני המחזור ומן המפעלים לטיפול בפסולת מסוכנת הועתקו לנגב, שנתפס בעיני הציבור בישראל כ"שממה" — מרחב ריק וחסר חיים שאין מניעה לשפוך בו פסולת. לטענת פייגה, גם ההקצאה של שטחים נרחבים בנגב לצה"ל לצורך אימונים מעידה שהנגב נחשב למרחב שולי שאפשר להעתיק אליו פעילויות שאינן הולמות לכאורה את מרחבי המחיה החברתיים המרכזיים בישראל. המדינה נוהגת בפריפריה כבמזבלה בעוד צורות, ומגלה עבריינים ופורעי חוק, לצד פליטים ומבקשי מקלט מאפריקה, מן המרכז אל הפריפריה. יתר על כן, התהליכים שתיאר פייגה הולכים ומתעצמים בשנים האחרונות: לא רק שטחי אימונים מועברים לפריפריה, אלא גם מערכים צבאיים שלמים (בין היתר משיקולי נדל"ן); ופליטים מאפריקה נדחקים משולי הערים הגדולות ואפילו מערי הפיתוח שבפריפריה אל מתקני כליאה בלב המדבר.

כאן המקום להדגיש כי הקשר המתקיים בלעז בין *refugee* ל-*refuse* (שמקורם במושג הצרפתי *réfugié*, המתאר דחייה או סירוב) מתקיים גם בעברית, שכן הפליטים, אלה שנפלטו מארצם, נתפסים כמי שיש לפלוט אותם הלאה, מן המרכז החברתי אל הפריפריה (וממנה חזרה לאפריקה או לכל מקום אחר שיסכים לקלוט את מי ששרת התרבות מירי רגב הגדירה "סרטן" [גורן ונחמני 2012] ולדברי שר הפנים לשעבר אלי ישי נושאים מחלות זיהומיות [Ynet 2009]). גם תוכניות הבנייה החדשות המוצעות חדשים לבקרים במסגרת הניסיונות להוריד את מחירי הדירות מתמקדות בהעברת אוכלוסיות מוחלשות אל הפריפריה.

ואולם כפי שמציין פייגה, הנגב אינו "שממה" אלא "מדבר", מרחב מחיה ומגורים של אוכלוסיות מגוונות. ואף על פי כן, כמחצית מן הברואים בנגב רוכזו בעיירות שבנתה המדינה, שאחד ממאפייניהן הבולטים הוא לכלוך והזנחה של המרחב הציבורי לצד טיפוח של המרחבים הפרטיים והפנימיים; והמחצית האחרת מתגוררת בעשרות יישובים של "הפזורה הברואית", יישובים "בלתי מוכרים" או "לא חוקיים" – סדרת מונחים מכובסים שמגדירים אותם כמי שאינם במקומם. למותר לציין כי מאפיין בולט של הכפרים האלה, שאינם זוכים כאמור לשירותים אורחיים מכל סוג, הוא לכלוך. תושבי הכפרים מייצרים כמות פסולת רבה, בעיקר פסולת מודרנית שאינה מתכלה: מכלי פלסטיק, יריעות ושקיות ניילון, שיירי פח וברזל וכולי. פסולת זו אינה נאספת ואינה מטופלת, אלא מושלכת במרחב הציבורי.

דוגמה נוספת לאוכלוסייה שנפלטת אל הפריפריה היא קהילת העבריים, קהילה אפרו-אמריקנית משיחית שמייסדיה הגיעו לישראל בראשית שנות השבעים. בשל התגלות שהייתה למנהיג הקהילה מאמינים בניה שהם צאצאי עשרת השבטים, ולפיכך תבעו מן המדינה להכיר בזיקתם לעם העברי ולהרשות להם להגר לישראל. רשויות המדינה סירבו, אבל משכשלו הניסיונות לגרשם (כלומר לפלוט אותם החוצה) יושבו במרכז קליטה נטוש בשולי דימונה, שבשולי הפריפריה של ישראל. המרחב שיצרו לעצמם בדימונה אמנם אינו מלוכלך פיזית, אבל מרבים להאשים את חברי הקהילה בצורות מגוונות של זיהום רוחני: התעללות בילדים ובנשים, ניצול מיני ורגשי וקיום משטר חברתי דכאני.² אל הפריפריה בישראל נפלטו אפוא בני קהילות חלשות ומוחלשות, ושם הם חשים כמי שאינם במקומם, כלומר כ"לכלוך". וכיוון שהרשויות אינן מספקות למרחבים הללו שירותי ניקיון הולמים, נוצרת חפיפה בין הלכלוך הפיזי לפסולת האנושית; הזבל והלכלוך נתפסים כמגדירים את המצב האנושי. המזרחים/הברואים/החרדים נחשבים אפוא מלוכלכים אף שהלכלוך הוא תוצאה של מדיניות שהופכת בני אדם למי שאינם במקומם, ושל הזנחה מכוונת מצד הרשויות.

2 תופעות של התעללות ופגיעה קיימות בכל קהילה ומן הסתם גם בקהילת העבריים. אין ספק שמדובר בחברה היררכית ונוקשה. ואולם המבקרים מתעלמים מן הצדדים החיוביים הרבים של הקהילה, ובראשם ההעצמה של בני אחת הקבוצות המוחלשות ביותר בארצות הברית ויצירת מארג חברתי ומשפחתי יציב למי שנתפסים בעיני רבים כחסרי אחריות, חסרי חוט שדרה מוסרי, ובמידה רבה פסולת אנושית.

*

אוכלוסיות מוכפפות נמצאות בעמדה של חולשה ונתונות למגוון לחצים כלכליים ואידיאולוגיות תרבותיות המדירים אותן ממרכזים של כוח ושליטה. אחת הדרכים האפקטיביות ביותר להכפפה היא מדיניות התכנון, שלעתים היא גלויה ובוטה ולעתים סמויה. במסה זו ניסינו להראות שההדרה היא תוצר של תהליכים תרבותיים מורכבים ומשתנים. האוכלוסיות הדומיננטיות, בין שהן מקדמות את השיח התרבותי המקומי ובין שהן מקדמות את השיח המודרני והאוניברסלי, רואות באנשים "שאינם במקומם", כמו בדברים "שאינם במקומם", לכלוך שיש להרחיק מן המפעל ההגמוני שעליו הן ממונות.

כאנתרופולוגים, מטרתנו לנסות לשפוך אור על השוני ועל הדמיון שבין התרבויות והחברות. תחת מכבש המודרניזציה נוצרו קווי דמיון ברורים בין הדרכים שבהן תרבויות וחברות שונות מגדירות בני קבוצות אתניות מוכפפות, מהגרים ובני קסטות נמוכות כ"לכלוך". מדיניות השליטה, המתבצעת באמצעות תכנון רציונלי מודרני, פולטת אוכלוסיות אלה לשוליים החברתיים והכלכליים. על פי הסוציולוג זיגמונט באומן (Bauman 2004), בני אוכלוסיות אלו נחשבים לפסולת אנושית, תוצרי לוואי של הציוויליזציה המודרנית שנדונו לחיות חיים נפסדים ובטלים. מצד אחד, גם במשטר הקסטות שרווח בסביבת הכפר המסורתי היה מן הסתם גורלם של בני המעמדות הנמוכים אכזרי. מצד שני, בני מעמד הטמאים, שעוסקים בכלוך ובזוהמה, חיו בכפרים בסביבה שהייתה מוכרת להם והתנהלו על פי קודים תרבותיים ידועים ותכנון סביבתי ברור. הם חיו בשולי הכפר, התהלכו ברחובות מוגדרים, שאבו מבארות מים משלהם ומילאו פונקציות ברורות במערך החברתי הכולל. אמנם לא ראוי לאמץ גישה רומנטית ל"עבר המסורתי" וחשוב להדגיש שגם במשטר הקסטות היו חייהם של בני מעמד הטמאים בלתי נסבלים. ובכל זאת, במסגרת הסדר החברתי המסורתי היה להם מקום, ואילו המשטר המודרני הניאורקולוניאלי והכלכלה הגלובלית מדירים אותם בשיטתיות ממוקדי הכוח הפוליטי והחברתי ומגבילים את האפשרות שלהם להתפתח כלכלית — כפי שמדגים סיפורה של משפחת הכובסים מוואראנסי. אפשר להשוות את מצבם המורכב של בני מעמד הטמאים למצבם של היהודים שחיו בארצות מוסלמיות. יהודים אלו התגוררו בגטאות, סבלו מהפליה ומרדיפות, ומעמדם הכלכלי, גם אם לא היה הנמוך ביותר, לא היה יציב בגלל התעמרות השלטון וקנאת בני קבוצת הרוכ. עם זאת, הם זכו למעמד מיוחד של מיעוט מתווך, ניהלו חיים אורבניים עשירים, שגשגו מבחינה תרבותית ודתית וחיו חיים יציבים למדי. דווקא המעבר למדינת הלאום המודרנית דחף אותם אל תחתית המערכת החברתית.

רבים מן המהגרים לערים נאבקים בדיכוי כפול: בהיותם בני קסטות נמוכות או בני קסטת הטמאים הם נמצאים בתחתית הסדר ההיררכי המסורתי, ובהיותם מהגרים עניים וחסרי השכלה הם נדחקים לשכונות העוני ולפריפריה. הם מושא להתעמרות רציונלית לכאורה מצד הרשויות ומצד הכוחות הדומיננטיים בחברה ואין להם האמצעים לבלום את השפעת כוחות השוק הגלובלי או אפילו להבינם. כך, לדוגמה, רבים מאנשי "הפסולת האנושית" השוכנים בשכונות העוני אוספים ומוכרים אשפה למחזור, כפי שתיארה קתרין פו בספרה החשוב והמטלטל

מאחורי היפים לנצח (2013). ואולם לעניי העיר אין לדבריה שום שליטה על מחירי הפסולת, המשתנים באופן בלתי צפוי – אם בגלל האולימפיאדה בסין ואם בשל היחלשות ענף התיירות בעקבות הפחד הגובר מטרור. גם האוכלוסיות המוכפפות בישראל נתונות לשליטתה של ההגמוניה, שמפעילה עליהן כוח בעוצמות משתנות, וגם הם נאלצים להפעיל משאבים שונים כדי להתמודד עם ההכפפה. מובן שיש הבדלים רבים בין הודו לישראל, אך מתברר שכשמעמיקים לחפור בערמות הזבל עולים ממנו ניחותות דומים של דיכוי ושעבוד.

ביבליוגרפיה

בו, קתרין, 2013. מאחורי היפים לנצח, בתרגום עידית שורר, תל אביב: ידיעות אחרונות.
גורן, יובל, ונתיב נחמני, 2012. "אלימות בהפגנה בדרום ת"א: שמשות מנופצות ותקיפת זרים", *nrg*, 23.5.2012.
דגלס, מרי, 2004 [1966]. טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, בתרגום יעל סלע, תל אביב: רסלינג.

Bauman, Zygmunt, 2004. *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*, Oxford: Polity Books.
Baviskar, Amita, 2011. "Cows, Cars and Cycle-rickshaws: Bourgeois Environmentalism and the Battle for Delhi's Streets," in Amita Baviskar and Raka Ray (eds.), *Elite and Everyman: The Cultural Politics of the Indian Middle Classes*, New Delhi: Routledge, pp. 391–418.

Chakrabarty, Dipesh, 2002. "Of Garbage, Modernity and the Citizen's Gaze," *Habitations of Modernity: Essays in the Wake of Subaltern Studies*, Chicago: University of Chicago Press, pp. 65–79.

Doron, Assa, and Robin Jeffrey, 2014. "Open Defecation in India," *Economic and Political Weekly*, Dec. 6, pp. 72–78.

Edensor, Tim, 1998. "The Culture of the Indian Street," in Nicholas Fyfe (ed.), *Images of the Street: Planning, Identity and Control in Public Space*, London and New York: Routledge, pp. 205–221.

Feige, Michael, 2009. "Midbar, Shmama and Garbage Can," in Paul Hare and Gideon M. Kressel (eds.) *The Desert Experience in Israel: Communities, Art, Science and Education in the Negev*, Lanham, Md.: University Press of America, pp. 27–32.

Naipaul, Vidiadhar Surajprasad, 1964. *An Area of Darkness*, London: Penguin.

Varma, Pavan K., 1999. *The Great Indian Middle Class*, New Delhi: Penguin.

31.10.2009, *Ynet*, "שר הפנים ישי: מאות אלפי זרים יביאו איידס וסמים", *Ynet*, 2009.